

Τα παραδοσιακά και νεότερα εικονοστάσια-προσκυνητάρια

Μάνος Μικελάκης
Αρχαιολόγος

Τα εικονοστάσια-προσκυνητάρια¹, εγκατεστημένα κατά μήκος των εθνικών, επαρχιακών οδών ή κοντά σε ναούς, συνιστούν υλικές μαρτυρίες ενός αφανούς προσωπικού δράματος, μιας ευχής, ενός θαύματος. Ως αποτροπαικά ορόσημα αποτυπώνουν πτυχές μιας συλλογικής πολιτισμικής έκφρασης για τον καθαγιασμό του χώρου και την προστασία του από λοιμούς, δαίμονες, αρρώστιες και καταστροφές. Ως ταφικά αναθήματα δηλώνουν πέρα από τη μελαγχολία της απώλειας ή το ισχυρό θρησκευτικό συναίσθημα του δωρητή, ένα σύνολο από ιδέες και δοξασίες που αφορούν στη «λατρεία» των νεκρών και την ανθρωπολογία της μνήμης.

Τα νεότερα παραδοσιακά προσκυνητάρια-εικονοστάσια παρουσιάζουν ποικιλία μορφολογικών παραλλαγών του ίδιου θέματος. Με την επίδραση του νεοκλασικισμού, στο πλαίσιο ενός αναδυόμενου αστικού πολιτισμού κατά τον 19ο αιώνα, η διαδικασία «προτύπου-παραλλαγής» μέσα από την οποία υλοποιούνταν εμπλουτίστηκε με νέους τύπους, απότοκους των ταφικών νεοκλασικών μνημείων. Η παρούσα μελέτη θα επικεντρωθεί στη μορφολογική και τυπολογική τους προσέγγιση. Παράλληλα θα επιχειρηθεί μια ευσυνόπτη ερμηνευτική τους ανάγνωση ως υλικών μαρτυριών της εθμικής παράδοσης και ως συμβολικών μεταφορών χριστιανικών εσχολογικών δοξασιών.

Μνημονική τοπογραφία

Η ανέγερση των εικονοστασίων στην ευρύτερη περιοχή ενός οικισμού συνδέεται σε αρκετές περιπτώσεις με εθμικά συστήματα τελετουργικών πρακτικών, όπως η σταύρωση και η περιόρησή². Η σταύρωση, ως εθμική πρακτική σημασίας των ορίων ενός οικισμού με φυσικά και τεχνητά ορόσημα, και η περιόρησή, ως τελετουργική συμβολική άρση του με περιφορά κειμηλίων, αποτελούσαν σημαντικές πρακτικές στην καθημερινότητα των παραδοσιακών κοινωνιών. Στις περιπτώσεις αυτές τα εικονοστάσια-προσκυνητάρια χωροθετούνται ως προς τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα –με στόχο τη συμβολική εγγραφή του οικισμού στο προστατευτικό σχήμα του σταυρού– ή κατά μήκος της καθορισμένης ζώνης περιό-

σης, την οποία συνήθως συμπλήρωναν ναοί, Εωκλήσια και άλλα φυσικά ή τεχνητά ιερά ορόσημα (ιερά δέντρα, βράχοι, σταυροί, κ.ά.). Αυτός ο α-

1. Στον τύπο του κιβωρίου αναπτύσσονται σχηματικά τα βασικά χαρακτηριστικά των μονόχωρων ναών. Η «μνηματοποίηση» ως διαδικασία αναπεράσσεως και δημιουργικής σύνθεσης επέτρεψε την ανάμειξη ποικίλων μορφολογικών στοιχείων.

ποτροπαικός και προστατευτικός τους χαρακτήρα προσδιόρισε συνακόλουθα την τοποθέτησή τους στα εξώθωρα σπιτιών, όπου αφιερώνονταν στον προστάτη Άγιο.

Επιχειρώντας να αναγνωρίσουμε τις καταβολές του στοιχείου αυτού της μικροαρχιτεκτονικής θα μπορούσαμε να ανατρέξουμε στα ποικίλα τεχνητά ορόσημα καθγιασμού που σώζονται στην ελληνική υπαίθρο. Συνήθης πρακτική ήταν η κατασκευή των «σταυροπυργιών»³, τα οποία ήταν κολόνες που επιστέφανταν με σταυρό ως αποτροπαικό ορόσημο ενός οικισμού⁴ ή μιας ιδιοκτησίας, ένα έθιμο που ανάγεται στα βυζαντινά τελέσματα⁵. Η βαθμιαία μετεξέλιξη του στοιχείου αυτού σε εικονοστάσι-προσκυνητάρι θα μπορούσε να αναγνωριστεί στο «Κουρούμπελο» της Μεγάλης Μαντινείας του δήμου Αβίας της επαρχίας Καλαμών Μεσσηνίας, που παραθέτει στη μελέτη του για τις τελετουργίες καθγιασίσης της ελληνικής υπαίθρου ο Α. Λαγόπουλος. Το «κουρούμπελο», χρονολογούμενο στα τέλη του 15ου αιώνα, ήταν μια λίθινη κατασκευή με παραλληλεπίπεδο κορμό, συνολικού ύψους 3 μ. Στη μέση του είχε διαμορφωθεί μια κόγχη που έφτανε στο ένα τέταρτο του συνολικού ύψους, ενώ η κάλυψη ήταν κωλουροκωνική. Η χρήση του ως τεχνητού ορόσημου (σταυράτο) επιβεβαιώνεται από μαρτυρίες των κατοίκων αλλά και τη χρήση της κόγχης. «Ένας πληροφορητής μου μου μετέφερε» γράφει ο Α. Λαγόπουλος⁶ «ότι για να διωχθεί ασθένεια, αναβόταν φωτιά στην κόγχη, ενώ ο κόσμος στρεφόταν προς τον ήλιο και προσευχόταν... Ένας άλλος ότι ο ιερέας ακουμπούσε στην κόγχη το Ευαγγέλιο και διάβαζε ευχές. Σύμφωνα με τον Ανδρέα Κοτσώνη, η κόγχη υποδέχθηκε κατά τον Κριμαϊκό πόλεμο εικόνα αγίου, με αναμμένα κεριά και λιβάνι.

Χρήση εικονοστασίου αποδίδει στο Κουρούμπελο και ο Δ.Λ. Χανδρινός».

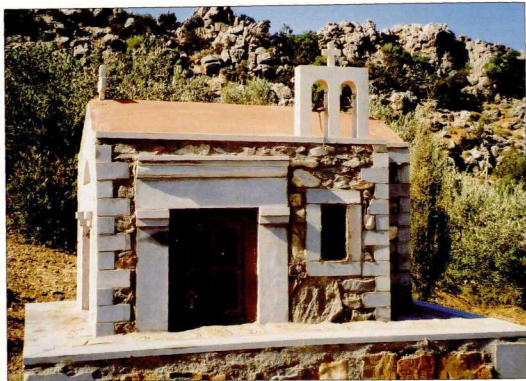
Η αναφορά αυτή διαμορφώνει ένα πρώτο πλαίσιο προβληματισμού και ένταξης του νεότερου ορόσημου στη μακρά εθμική παράδοση. Η διαμόρφωση ενός τελέσματος σε ναόσημο κιβώριο και η τελική επικράτηση του νεόκοπου τύπου θα πρέπει να αποτέλεσε μια αργή διαδικασία. Οι λειτουργικές ανάγκες⁷ και η άμεση σύνδεση του κιβωρίου με το συμβολισμό της Αγίας Τράπεζας και του ιερού ναού θα πρέπει να συνέβαλαν προς την κατεύθυνση αυτή. Η παγίωση μιας μνημονικής τοπογραφίας των εθμικών ιερών τόπων και η αντικατάστασή ή η ανάδειξη των ορόσημων με προσκυνητάρια συντηγορούν προς την υπόθεση αυτή.

Έτσι η μνήμη ως ενεργητική διαδικασία ανάκλησης και ανακατασκευής του παρελθόντος χρησιμοποιήθηκε την υλική παρουσία της αρχιτεκτονικής για να στηρίξει και να διαivinίσει τόσο τις προαναφερθείσες εθμικές πρακτικές όσο και τη μνήμη των μελών μιας κοινότητας. Ως ταφικά μνημεία τα εικονοστάσια-προσκυνητάρια διαμορφώνουν ένα ακόμη πλαίσιο κοινωνικής αναφοράς, όπως αναπτύσσεται από την τοποθέτησή τους σε συγκεκριμένες θέσεις (συνήθως σημεία τροχαίων ατυχημάτων, σταυροδρόμια, κ.ά.) και την κτητορική επιγραφή (με αναφορές στον δωρητή, το γεγονός για το οποίο αφιερώνεται, κ.ά.). Ενέχουν ίσως την ίδια σημασιολογική φόρτιση με τον τάφο-μνημα ενός νεκρού. Στη συμβολική αυτή γεωγραφία της μνήμης εισάγεται επίσης η σωματική, τελετουργική της διάσταση. Οι αναμνηστικές τελετουργίες που υποβάλλονται από την παρουσία τους (σταυροκόπτημα, επικλήση συγχώρεσης του αποθανόντος, προσκύνημα, άναμμα καντηλιού, κ.ά.), εξασφαλίζουν μέσα από

2-3. Ο τύπος του ναόσημου προσκυνηταρίου διαφοροποιείται από τον τύπο του κιβωρίου στην αντιμετώπιση του ως μικρογραφίας συγκεκριμένων νοοδομικών τύπων.

4. Αξιοσημείωτη είναι η μικρολυπτική αποδοχή στα ναοσχημα προσκυνητάρια δομικών και μορφολογικών στοιχείων της ναοδομικής παράδοσης.

την περιοδική επανάληψη τη συνέχεια της κοινωνικής μνήμης σε ό,τι αφορά στα πρόσωπα και τα γεγονότα για τα οποία οικοδομήθηκε. Παράλληλα συντηρούν μια ευρύτερη θεώρηση και στάση για τη ζωή και το θάνατο, καθώς η μνήμη-έξη, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Μπουρντιέ⁸, είναι η ενσάρκωση «μιας πολιτικής μυθολογίας, η μετατροπή της σε μια μόνιμη προδιάθεση, σ' ένα διαρκή τρόπο να σκέπτεται, να μιλάει, να βαδίζει κανείς και ως εκ τούτου να νιώθει και να σκέπτεται». Αυτό που συντηρούν τελικά τα προσκυνητάρια-εικονοστάσια δεν είναι μόνο, ή δεν είναι τόσο, η μνήμη των εκλιπόντων, όσο ένα κοινό αίσθημα για τον ίδιο το θάνατο, τη ζώσα ανάγκη της μεταθανάτιας μνήμης και της μνημόνευσης της Θείας Χάριτος. Στην εθμική αυτή πράξη ζωής μπορούμε να αναγνωρίσουμε κατά μια πιο γενική και ιστορική διάσταση τη χριστιανική διδασκαλία και λατρεία. Γιατί η χριστιανική διδασκαλία παρουσιάστηκε ως η μνήμη του Ιησού και η λατρεία ως η διαρκής μνημόνευσή του⁹.

Η μορφολογική και τυπολογική ανανέωση με την επίδραση του κλασικισμού εισήγαγε στον εσχολογικό αυτό συμβολισμό μια νέα θεώρηση του θανάτου. Η ανάμνηση του εκλιπόντος δεν αφορούσε μόνο την οδύνή ή την επίκληση προς το Θεό αλλά και την ιδέα της υστεροφθμίας του. Οι στήλες-προσκυνητάρια αναδεικνύονται σε δημόσια σημεία κύρους, «ηρώα» που εγγράφουν τους πρωταγωνιστές μικρών προσωπικών ιστοριών. Είναι χαρακτηριστικό ένα επιτύμβιο επιμνημόσυνο που αναγράφεται στο αέτωμα ενός εικονοστάσιου στο χωριό Ποταμίε Ηρακλείου: «Εδώ εἴχθη στήσει ο χάροντας καρτέρι ένα βράδυ, μόνα, πτέρα κι ένα για οδηγίαν στον Ἄδην». Η εκκοσμίκευση αυτή επιτείνεται από τη χρήση των προσκυνητάρων και για άλλους σκοπούς, ως αφιε-

ρωμάτων δωρητών σε αγίους ή ως μικρών παρεκκλησιών στον προαύλιο χώρο των εκκλησιών.

Τυπολογική προσέγγιση

«Η λαϊκή παράδοση», όπως αναφέρει ο Α. Ράπο-πορτ¹⁰, «είναι η άμεση και ασυνείδητα υλοποιημένη μορφή μιας κουλτούρας, των αναγκών και των αξιών της, των επιθυμιών των ονείρων και του πάθους ενός λαού». Η εξέταση των εικονοστασίων-προσκυνητάρων ως αρχιτεκτονική σε μικρογραφία, επιτρέπει την αναγνώριση της συνθετικής διαδικασίας μέσα από την οποία υλοποιήθηκαν. Όπως και στην ανώνυμη παραδοσιακή αρχιτεκτονική, η μορφή τους προσδιορίστηκε άμεσα από τις λειτουργικές απαιτήσεις. Η ανάγκη ενός σήματος για εθμικές τελετές (σταύρωμα, περιάροιση) ή για τη μνήμη ενός νεκρού ή ενός αγίου και η λειτουργία τους (στέγαση εικόνας, καντηλιού, θυμιάτου κ.ά., για την απόδοση τιμών) καθόρισαν την αρχική του μορφή: ενός μονόχωρου κιβωρίου από πέτρα ή μέταλλο¹¹. Η κατασκευή ήταν απλή, καθαρή, ωστόσο η οικονομική ευμάρεια του δωρητή καθόριζε το μέγεθος, το υλικό, την ποιότητα και την καλλιτεχνική αρτιότητα του αποτελέσματος. Το αρχικό πρότυπο, καρπός συνεργασίας πολλών γενεών, αποτελούσε τη βάση για την ατομική διαφοροποίηση. Μολονότι οι δυνατότητες έκφρασης που ο αρχικός τύπος επέτρεπε ήταν περιορισμένες, η ανώνυμη καλλιτεχνική έκφραση αποτύπωνε έναν πλούτο παραλλαγών του ίδιου θέματος. Ο δωρητής δεν ήταν αμέτοχος στη διαδικασία αυτή, καθώς υποδείκνυε σε γενικές γραμμές επιμέρους στοιχεία που συνέθεταν την προσωπική του συμβολική εικονογραφία. Έτσι το πρότυπο προσαρμοζόταν και διαφοροποιούνταν.

Ο τύπος του κιβωρίου αποτελεί ουσιαστικά μετανάστευση ενός ναού σε μικρογραφία, ενός ιερού και καθγιασμένου τόπου. Ο προσανατολισμός και η επίστεψη με το εσχολτολογικό σύμβολο του σταυρού επιτείνουν την αναφορά αυτή. Τα κιβώρια-προσκυνητάρια αναπτύσσονται σχηματοποιώντας βασικά χαρακτηριστικά των μονόχωρων οικοδομημάτων, όπως έχουν παγιωθεί στη βυζαντινή ναοδομία. Έτσι διακρίνονται σε: α. δίριχτη ή αετωματικής στέγης, β. θολοσκεπή, γ. καμαροσκεπή, δ. με υπερυψωμένο το μεσαίο κλίτος όπως στις τρίκλιτες βασιλικές, ε. ψευδοτύπους, παραλλαγές των θεμάτων αυτών. Πέρα από τα αρχικά ναοδομικά πρότυπα δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε την επίδραση της εκκλησιαστικής μικροτεχνίας και των μορφών που επέδειξε για τα κιβώρια, τα σκευοφυλάκια ή τους επιταφίους.

Η σχηματοποιημένη απόδοση, η λειτουργική ανάγκη υλοποίησης ενός κιβωρίου και η απουσία ενδιαφέροντος να αποτυπωθεί ο αρχιτεκτονικός τύπος σε μικρογραφία συνετέλεσαν στην ανάπτυξη των ψευδοτύπων κιβωρίων. Η «μιατουροποίηση» άλλωστε, ως διαδικασία αναπαράστασης και δημιουργικής σύνθεσης, χαρακτηρίζεται από την απλούστευση και σχηματοποίηση των βασικών χαρακτηριστικών, το μετασχηματισμό και την ελεύθερη απόδοσή τους. Θα μπορούσαν μάλιστα να διακριθούν ο' αυτά που αναπτύσσουν γνωστούς τύπους, χωρίς να ακολουθούν τη δομική τάξη του κτίσματος, και σε όσα οργανώνονται μέσα από μια διαδικασία ανάμειξης ποικίλων μορφολογικών στοιχείων και ελεύθερης καλλιτεχνικής έμπνευσης. Η έμφραση στο στοιχείο της πρωτοτυπίας ή του εντυπωσιασμού και η ένταξη στο σχεδιασμό συναισθηματικών ή αισθητικών κριτηρίων, συνετέλεσαν στην ανάδειξη αρκετές

φορές ενός στοιχείου του κίτς, μιας παθολογίας της αισθητικής και του μέτρου.

Διακριτό ταξινόμητικό τύπο αποτελεί το ναόσχημο προσκυνητάρι. Η διαφοροποίησή του από τον τύπο του κιβωρίου έγκειται στην καθαρά μικρογλυπτική του απόδοση, στην αντιμετώπισή του ως μικρογραφίας της αρχιτεκτονικής. Πέρα από τα μονόχωρα ναϊκά οικοδομήματα υλοποιούνται πιο σύνθετοι και μινιακοί τύποι (τρουλάιες βασιλικές, σταυροειδείς εγγεγραμμένοι κ.ά.). Η σπουδή στη λεπτομέρεια και η ζωντανική ή γλυπτική αποτύπωση δομικών ή δευτερευόντων διακοσμητικών χαρακτηριστικών της όψης επιτρέπουν αρκετές φορές την αναγνώριση του προτύπου από την τοπική εκκλησιαστική παράδοση της ευρύτερης περιοχής. Συνήθης είναι η υλοποίηση ψευδοτύπων μέσα από την προσθετική ανάμειξη επιμέρους στοιχείων, όπως τρούλων, καμναριών, εξωνάρθηκα, κ.ά.

Οι τάξεις που προσδιορίστηκαν αφορούν κυρίως στη μορφοποίηση του βασικού σώματος/κορμού των μονόχωρων προσκυνηταρίων. Η βάση τους εμπλούτισε την ποικιλία των παραλλαγών τους. Το μεταλλικό προσκυνητάρι, ως πιο ελαφριά κατασκευή, εδραζόταν σε λεπτή στήλη ή σε τέσσερα πόδια, ενώ το λιθόκτιστο σε ορθογώνια κτιστή βάση, πάνω στην οποία εφάπτονταν. Η συνθετική διαπραγμάτευση της σχέσης βάσης-κορμού/σώματος ανέδειξε έναν διακριτό τύπο, τη στήλη-ναϊσκό. Σε αρκετές περιπτώσεις το κιβώριο ενσωματώθηκε στο βάθρο, ώστε όλο το ενιαίο σώμα (βάση-κορμός) να επιστέφεται με δίριχτη, θολωτή ή καμαροσκεπή στέγη. Ο μεταβατικός αυτός τύπος αναδεικνύει την προσθετική ικανότητα της ανώνυμης αρχιτεκτονικής, την ανοιχτή διάταξη του αρχικού μορφικού τύπου. Μέσα από τη συνθετική αυτή δυνατότητα,

5. Η συνθετική διαπραγμάτευση της σχέσης βάσης-κορμού/σώματος ανέδειξε έναν διακριτό τύπο, τη στήλη-ναϊσκό. Σε αρκετές περιπτώσεις το κιβώριο ενσωματώθηκε στο βάθρο, ώστε όλο το ενιαίο σώμα (βάση-κορμός) να επιστέφεται με δίριχτη, θολωτή ή καμαροσκεπή στέγη.

6. Στον τύπο αναθηματικής στήλης-προσκυνητάρη η ανάγλυφη παράσταση και τα έμμετρα επιγράμματα των κλασικών επιτύμβιων μνημείων αντικαταστάθηκαν με το εντοχισμένο πλέον κιβώριο, την εικόνα του αγίου και την κτηγορική επιγραφή.

7. Ο τύπος προσκυνητάρια-ταφικό σήμα επαναλαμβάνεται τον μορφικό τύπο του κοιμητηριακού σήματος, με τη φωτογραφία και τα στοιχεία του εκλιπόντος.

την ενοποίηση δύο διακριτών στοιχείων της μορφής, επιτυγχάνεται ο τονισμός του μνημειακού χαρακτήρα του προσκυνήματος. Το προσκυνητάρια-κιβώριο αναπτύσσεται ως δημόσιο σήμα μνήμης. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφέρουμε την εν σειρά προσθετική τοποθέτηση στο ίδιο βάθρο ναόσχημων κιβωρίων για δύο πρόσωπα ή αγίους.

Με την επίδραση του κλασικισμού στα αστικά κέντρα άρχισε να διαμορφώνεται ένας διακριτός τύπος, η *αναθηματική στήλη-προσκυνητάρια*. Ο κλασικισμός¹², στο πεδίο των ταφικών μνημείων, επέλεξε τη μίμηση αρχαίων προτύπων, όπως οι ανθεμιατές επιτύμβιες στήλες, οι αρχαιοπρεπείς ταφικοί ναίσκοι, οι σαρκοφάγοι, τα ήρωα, κ.ά. Η μετάθεση αυτή ενέχει βαθύτερες οντολογικές διαφοροποιήσεις, καθώς ο νεκρός εξυψωνόταν σε ήρωα. Για τα προσκυνητάρια, κυρίως αυτά που βρίσκονται έξω από εκκλησίες, προτιμήθηκε ο τύπος της αναθηματικής στήλης, η οποία διαφοροποιήθηκε για τις λειτουργικές απαιτήσεις. Η ανάγλυφη παράσταση και τα έμμετρα επιγράμματα αντικαταστάθηκαν με το εντοιχισμένο πλέον κιβώριο. Συχνά στη θέση του τοποθετούνταν η εικόνα του αγίου στον οποίο ήταν αφιερωμένο. Η πρόσθια όψη συμπληρωνόταν με την κτητορική επιγραφή, στην οποία αναγράφονταν πλήρη τα στοιχεία του θανάτου, του δωρητή, του αφιερώματος και του γλύπτη. Η στήλη επιστεφόταν με ολόγλυφη θολοσκηπή στέγη ή αέτωμα διακοσμημένο με κλασικιστικά μοτίβα, χριστιανικά θέματα και σταυρό. Ο τύπος αυτός, απεικόνισμα των αναγκών μιας αστικής κοινωνίας, διαφοροποιείται σημαντικά από τα παραδοσιακά προσκυνητάρια. Η διάδοση και η απήχηση του την τελευταία πενηνταετία συναρτήθηκε με την ανάπτυξη των κοιμητηριακών εργασιών, τα οποία διαμόρφωσαν ένα ελλιπές μορφολογικό λεξιλόγιο για τα ταφικά μνημεία.

Η σύγχρονη υλοποίηση των προσκυνηταρίων, ακολουθώντας σε γενικές γραμμές την προαναφερθείσα τυπολογία, έχει εκπέσει σε προκατασκευασμένες βιομηχανοποιημένες μορφές. Τα περισσότερα κατασκευάζονται βάσει της ήδη παγιωμένης μορφολογίας από βιοτεχνίες προκάτ και γυψινών κατασκευών, κυρίως στον τύπο

του ναόσχημου εικονοστασίου. Στις σύγχρονες εκδοχές τους αναγνωρίζεται η απώλεια ενός συστήματος αξιών, η απουσία της προσωπικότητας του κτήτορα αλλά και της ελεύθερης καλλιτεχνικής αξίας του τεχνίτη. Η ενεργή συμμετοχή των κοιμητηριακών μαστόρων έχει διαμορφώσει έναν επιπλέον τύπο, το ταφικό σήμα. Στον αντίποδα του τύπου στήλη-προσκυνητάρια, ο οποίος ο τύπος του ταφικού μνημείου, ο οποίος στα βασικά του χαρακτηριστικά επαναλαμβάνει τον μορφικό τύπο του κοιμητηριακού σήματος. Στα περισσότερα από αυτά δεσπόζει η φωτογραφία και τα στοιχεία του εκλιπόντος.

Επί τα σύγχρονα προσκυνητάρια-εικονοστάσια, συνεχίζοντας μια μακρά παράδοση ομοειδών μνημειακών κατασκευών, εξακολουθούν να επικρατούντα τη συναισθηματική και νοητική συμμετοχή στο ανθρώπινο πάθος της ζωής και του θανάτου. Γιατί η λήθη, όπως και η ζωή, εμπεριέχει την αμοιβαϊότητα. Εξαιλείφοντας τους δεσμούς ανάμνησης με τους οικείους ή την ίδια την παράδοση αποκοβόμαστε και εμείς από αυτά.

Σημειώσεις

1. Η μελέτη βασίστηκε σε επιτόπια έρευνα σε εικονοστάσια-προσκυνητάρια της Αττικής, της Κρήτης, της Ηπείρου και των Κυκλάδων. Θερμές ευχαριστίες στους Γιώργο Μικελιάκη και Χρυσοβελάντη Σκυβαλάκη για τη συμβολή τους στην επιτόπια έρευνα. Επίσης εξετάστηκε το εποπτικό υλικό από τα παλαιά φωτογραφικά λευκώματα: Μ.Ε. Αργαράς, *Ελληνικά προσκυνητάρια*, εκδόσεις ΗΒΟΣ, Αθήνα 1987. Ch. Weber, *Εικονοστάσια*, Iconostases, Geneve 1986.
2. Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά Μελετήματα*, τόμ. 1, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1989, σ. 30-35. Μ.Γ. Βαρβουίνης, *Παραδοσιακή Θρησκευτική Συμπεριφορά και Θρησκευτική Γεωγραφία*, Οδυσσεύς, Αθήνα 1995, σ. 36 κ.ο.κ.
3. Τα «σταυροπύργια» ή «σταυράτα» συνιστούν τεχνητά ορόσημα με ποικίλα μορφικά αναπτύγματα όπως λίθινες στήλες, λίθια, ξύλινα πάσσαλοι, τάφοι, σωροί χυμάτων κ.λ.λ. Η ονομασία

8. Τα σύγχρονα προσκυνητάρια έχουν εκπέσει σε προκατασκευασμένες βιομηχανοποιημένες μορφές.

τους προήλθε από τη χάραξη του συμβόλου του σταυρού σε αυτά, στοιχείο που τους προσδίδει θεϊκές δυνάμεις.

4. Γ. Μέγας, «Ζήτηματα ελληνικής λαογραφίας», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, τόμ. Γ-Δ', Ακαδημία Αθηνών, 1941-1942, σ. 77-195.

5. Ο όρος «τέλεσμα» νοηματοδοτεί τη διαδικασία (μαγικές τελετές στοιχειώσης της δαιμονικής δύναμης) μέσα από την οποία ένα τεκτονικό στοιχείο (κολόνα, στήλη, θεμέλιο, άγαλμα) αποκτά απορροπιακές και προστατευτικές δυνάμεις. Τα τέλεσμα μέσα από μαγικές τελετουργίες αποκτούν ζωή και ψυχή από τους δαίμονες, γίνονται «στοιχεία». Το ρήμα «στοιχειούμαι» δεν σημαίνει απλά οικοδομώ αλλά και τη διαδικασία μέσα από την οποία «στοιχειώθηκε», αποκτήθηκε η μαγική ιδιότητα. Αλέξανδρος Λαγόπουλος, *Ο Ουρανός πάνω στη Γη, τελετουργίες καθάρισης του ελληνικού παραδοσιακού οικισμού και προέλευσή τους*, εκδόσεις Οδυσσεύς, Αθήνα 2002, σ. 206-212, 273-278.

6. Στο ίδιο, σ. 118-123.

7. Η σύνδεση της μορφής με τη λειτουργία αποτελεί τη μία παράμετρο για την κριτική απότιμηση και αναγνώριση ενός μορφικού τύπου. Οσπόσο η μορφή, αναφέρει ο U. Eco, εκτός από το να καθιστά τη λειτουργία δυνατή, οφείλει να την καταδεικνύει με σαφήνεια, να την καθιστά ασκήσιμη όσο και επιθυμητή «Είναι προτιμότερο να μιλάμε για πρωταρχική λειτουργία (αυτήν που καταδεικνύεται) και για ένα σύνολο από δευτερογενείς λειτουργίες (των συνδηλώσεων), χωρίς καμία έννοια, αξιολογική διάκριση, αλλά με την έννοια του σημειωτικού μηχανισμού που θέτει τις δευτερογενείς λειτουργίες ως απειροζόμενες στην κατάδειξη της πρωταρχικής λειτουργίας». U. Eco, «A componential analysis of the architectural sign/column», στο G. Broadbent/R. Bunt/Ch. Jencks (επιμ.), *Signs, Symbols and Architecture*, New York 1980, σ. 22-25.

8. Ρ. Μπενβενίσι/Θ. Παπαδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης-Ιστορικές και Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999, σ. 43.

9. «Ο ιουδαϊσμός και ο χριστιανισμός, θρησκείες ριζωμένες ιστορικά και θεολογικά στην ίδια την ιστορία, έχουν περιγραφεί ως θρησκείες της ανάπτυξης ... Στην Κανή Διαθήκη ο Μυστικός Δείπνος θεμελιώνει τη λύτρωση πάνω στην ανάμνηση του Ιησού (Κατά Λουκά, ΚΒ' 19), ενώ ο Ιωάννης τοποθετεί την ανάπτυξη στο σε μια εοχολογική προοπτική (Κατά Ιωάννην, ΙΔ' 26). Σε ένα πιο καθημερινό επίπεδο ο χριστιανός καλείται να όρσει με τη μνήμη όλων εις ο Χριστός». Ζακ

Λε Γκορ, *Ιστορία και μνήμη*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1998, σ. 108-110.

10. Α. Ραρορορ, *Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικό παράγοντες*, εκδόση Αρχιτεκτονικών Θεμάτων, Αθήνα 1976, σ. 17.

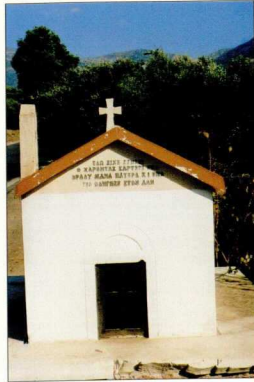
11. Αναγνωρίζοντας τον απορροπιακό χαρακτήρα των προσκυνημάτων θα μπορούσαμε να επιστημονοίμε στη γενική τα μετάλια θεωρούνταν ότι είχαν τέτοιες ιδιότητες. Η σκληρότητα, η στερεότητα και η αντοχή τους θα μπορούσαν να συμβάλλουν στην αντιμετώπιση του δαιμονικού στοιχείου. Με αυτή τη συμβολική διάσταση χρησιμοποιήθηκαν μεταλλικές πλάκες ή εργαλεία. Άννα Παπαευχαλή, «Χρήσιμη των μετάλλων εις μαγικές, θειασθαιμονας και άλλας ενεργείας εις τον κοινωκόν βίον του λαού», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, τόμ. ΙΕ'-ΙΣΤ', Ακαδημία Αθηνών, 1964, σ. 64-68.

12. Γενικά για την κλασική κοιμητηριακή τέχνη, Χ. Χρήστου/Μ. Κοιμβακόλη-Αναστασιδού, *Νεοελληνική γλυπτική 1800-1940*, Αθήνα 1982, Η. Μυκονιάτης, «Η ελληνική κοιμητηριακή γλυπτική του 19ου αιώνα», *Αρχαιολογία* 36 (1990), σ. 42-53. Σ. Λυδάκης, «Ένας ύπνος χωρίς όνειρα», *Καθημερινή*, *Επτά Ημέρες* 20.4.2003, σ. 7-9.

Arns Memoriae: The Traditional and Modern Iconostases-Shrines

Manos Mikelakis

The iconostases-shrines standing along provincial roads and highways and outside churches and houses represent a collective cultural expression of the veneration of the dead or are related to the customary rites for the protection of a settlement. This article focuses on the form and type of their miniature architectural composition. The in situ survey in Attica, Crete, Epirus and in the Aegean islands identified a series of types (single-space ciborium, church-shaped shrine, steeple-chapel, dedicatory stele, funerary post), which reveal «the directly and subconsciously materialized form of the culture, needs, values and wishes of a people». For each type does not simply express the compositional ability of the traditional architecture to form artificial symbols, but also the transition to a distinct system of symbolic values. However, their modern counterparts have unfortunately been downgraded to ugly prefabricated structures.

9. Η έμφραση στο στοιχείο της πρωτοτύπου ή του εντυπωσιασμού και η ένταξη στο σχεδιασμό συναισθηματικών ή αισθητικών κριτηρίων, συντέλεσαν στην ανάδειξη ψευδύπνων και μιας παθολογίας της αισθητικής (κίτς).

10. Η αναγνώριση των προσκυνημάτων ως υλικών φορέων ιστορικής γνώσης μπορεί να αναδείξει ποικίλες ερμηνείες για την ανθρωπολογία της μνήμης και του θανάτου. Έμφραση δίνεται στις κτητορικές επιγραφές και το επίτοφο επίμετρο.